

В. М. Хмарський

Докторант Одеського національного
університету ім. І. І. Мечникова

БІБЛІОТЕКА ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Одеське товариство історії і старожитностей (далі — Товариство) впродовж свого понад вісімдесятирічного існування було центром історичних досліджень на Півдні України. Воно було засновано 1839 року (члени-засновники — М. М. Кир'яков, М. Н. Мурза-

кевич, Д. М. Княжевич, О. С. Стурдза, А. Я. Фабр) з метою вивчення історії Новоросійського краю і Бессарабії. Серед шістьох основних завдань першого статуту два передбачали зібрання книжок з метою: “піддавати критичному дослідженню показання древніх письменників про його (края. — В. Х.) місцевості і визначні місця, і відшукувати сліди їх у сучасності” та “розглядати твори, що виходять російською й іноземною мовами, які мають той самий предмет, і визначати їх вірогідність” [1].

Накопичення книжок розпочалось від самого початку існування Товариства. Напочатку 1841 р. воно мало у своєму розпорядженні 262 твори у 387 томах, які тематично упорядники звіту розташували так: 1) богослов'я — 5; 2) всесвітня історія — 26; 3) російська історія — 54; 4) біографії — 49; 5) географія — 14; 6) подорожі — 17; 7) статистика — 11; 8) археологія — 39; 9) нумізмати́ка — 18; 10) російська й іноземна словесність — 56; 11) мовознавство — 6; 12) бібліографія і різне — 14. Головним шляхом поповнення зібрання були подарунки. Жертводавцями виступали провідні наукові установи країни, такі як Петербурзька Академія наук, Московське товариство історії і старожитностей російських, університети та відомі науковці і члени Товариства [2].

Товариство спочатку не мало свого приміщення. Після появи наприкінці 1842 р. добудови побіля біржі під бібліотеку було виділено одну з кімнат в ній. Поступово зібрання книжок у Товаристві зростало. Чимдалі помітною формою збільшення фондів ставали не лише дарунки, а й обмін виданнями з науковими установами. Причому це були наукові установи і заклади не лише Російської імперії, а й поза її межами. Такі, зокрема, стосунки склалися у 60-ті рр. XIX ст. з королівською Баварською Академією у Мюнхені. У 1863 р. міністерство народної освіти надіслало Товариству примірник “Bibliorum codex Sinaiticus” — виданий у Петербурзі німецьким професором Тишendorфом т. з. Синайський рукопис Біблії (знайдений у 1845 р. членом Товариства архімандритом Порфірієм).

Також після здобуття державної субсидії з 1840 р. стало можливим купувати все більше книжок — до початку 70-х рр. їх купували десятками щорічно. Наприклад, за допомогою нідерландського консула в Одесі вдалося придбати твір амстердамського бюрг-

мейстера Н. Вітсена “Noord en Oost Tartaryen” (1705). У 1870 р. бібліотека Товариства зросла до 1315 назв (у 2005 томах) книжок, брошур і періодичних видань [3].

На початку 70-х рр. XIX ст. матеріальний стан Товариства погіршився і придбання книжок стало майже неможливим. Так, починаючи з 1878 р., 14 років поспіль кількість придбаних книжок не перевищувала трьох одиниць (причому в 11 з цих років не було жодного придбання). Тому лише подарунки членів Товариства і обмін літературою дозволяли збільшувати зібрання. Звіт за 1890/1891 рік зафіксував “книг, брошур, періодичних видань” — 2127 (4594 томів) [4].

Протягом 80-90-х рр. у Товаристві відбулося кілька помітних подій — у 1883 р. було зведено новий будинок Товариства (його музей і бібліотека займали приміщення навпіл з міською публічною бібліотекою); з 1892 р. — збільшено державну субсидію; 1896 р. — прийнято новий статут. У зв'язку з появою нового приміщення і новими фінансовими можливостями у 1892 р. було вирішено упорядкувати бібліотеку і видати її каталог. Таке видання вийшло друком в Одесі наступного року. “Каталог библиотеки императорского Одесского общества истории и древностей” (81 с.) поділений на сім розділів: 1) “Богослов'я. Класики. Мовознавство. Бібліографія” — включав 188 назв; 2) “Історія. Історія права” (631); 3) “Географія. Подорожі. Етнографія. Статистика” (321); 4) “Археологія. Епіграфіка. Старожитності. Мистецтво” (613); 5) “Нумізмати́ка. Сфрагістика” (231); 6) “Періодичні видання” (68); 7) “Суміш. Біографії” (122). Слід відзначити, що значну питому вагу серед зібрання посідали видання не російською мовою — 896 назв, що складало понад 40 % від загальної кількості, що свідчило про інтегрованість Товариства у світову науку.

Необхідно зазначити, що зібрання Товариства і поділ на розділи значною мірою відображали як коло його наукових інтересів, так і рубрикаційні підходи тогочасної науки. Так, зокрема, якщо розглянути археографічні видання — публікації історичних джерел та їх описи, — то вони виявлялись розкиданими майже по всіх розділах (щоправда, це деякою мірою відбувається навіть і при розділі міжнародної універсальної десятичної класифікації). Археографічні публікації, за приблизними підрахунками, складають у першому розділі

третину, у другому (найбільшому) — понад дві третини, у третьому і четвертому — десятю частину. В цілому публікації і описи історичних джерел займали приблизно п'яту частину всього книжкового фонду Товариства.

Невід'ємною складовою бібліотеки було зібрання писемних та зображальних джерел (карти, плани, креслення, малюнки, портрети тощо). Перші відомості про їх накопичення було наведено у 1843 р., коли було зібрано 10 рукописів та 17 креслень і карт. До середини 80-х рр. колекція повільно, але неухильно збільшувалась. У 1884 р. уже нараховувалось 125 "рукописів старозинних і нових збірників", 41 "східний рукопис і друкована книга", 159 "старовинних документів, грамот, патентів" та ще 570 карт, планів, креслень, гравюр і видів (в середньому 20 придбань на рік). Відтоді процес накопичування писемних джерел почав уповільнюватись. У 1892 р. повідомлялось, що перший зі згаданих показників збільшився всього на одну позицію, другий — на сім, третій — на шість, а останній — на 32 (щорічно менше шести придбань). На превеликий жаль, з того року під претекстом упорядкування бібліотеки було припинено публікацію цих даних, які так і не було відновлено, а перший, причому частковий, опис рукописного зібрання з'явився лише у 1910 р. у 28 томі "Записок" та окремою брошурою [5].

За статутом 1896 р. у Товаристві з'явилась посада бібліотекаря. До того, у 1839-1858 рр. його обов'язки спорадично виконували О. Ф. Панагіодор-Ніковул, П. В. Беккер, Г. І. Соколов, К. К. Зеленецький, М. С. Влас'єв. Відтоді бібліотекаря як такого не було і його функції здійснював зазвичай секретар (М. Н. Мурзакевич, В. Н. Юргевич, Ф. І. Леонтович, В. О. Яковлев, О. А. Павловський). З 1896 р. посаду бібліотекаря посідали викладачі Новоросійського університету О. В. Никитський (1896-1897), О. І. Алмазов (1897-1898), В. М. Істрін (1898-1901), В. М. Мочульський (1902-1905) [6], О. В. Ристенко (1905-1914), А. В. Флоровський (з 1914 р. і до кінця існування Товариства).

На початку ХХ ст. бібліотека Товариства продовжувала зростати. Основною формою поповнень книгозбірні на той час став обмін літературою. У 1912 р. перелік закладів і організацій був досить потужним: Петербурзька Академія наук, вісім університетів, Московський археологічний інститут, 28 наукових товариств, чотири столичні

архівні установи, 13 губернських вчених архівних комісій, Петербурзька, Віленська археографічні та Петербурзька археологічна комісії, 14 бібліотек, музеїв, редакцій журналів тощо в Російській імперії та 32 академії наук, університети, інститути, товариства, архіви музеї, бібліотеки у десяти тодішніх європейських країнах, Османській імперії та США. У 1913 р., за неповними даними, бібліотека Товариства нараховувала понад чотири тисячі назв у майже 11 тис. томах.

У 1908 р., після переїзду міської публічної бібліотеки у новий будинок, у розпорядження Товариства перейшли всі приміщення, які вони ділили доти навпіл. У зв'язку з цим розпочалась загальна ревізія книгозбірні — перегляд каталогів, перевірка наявних книг, карткового каталогу і складення інвентарного каталогу. Це була копітка робота, яка вимагала значної кількості часу. На жаль, тоді не було підготовлено не тільки нового видання каталогу, але й не доведено до завершення каталогізацію. Це трапилось внаслідок як виходу О. В. Ристенка з Товариства (1914), так і початку першої світової війни. Буремні події 1917-1920 рр. не сприяли повноцінному функціонуванню бібліотеки. Після встановлення радянської влади в Одесі Товариство було приречено на загибель. Кількоразові спроби його реанімувати були безрезультатними, особливо з огляду на те, що будинок, в якому розташовувався музей (і бібліотека) були націоналізовані у березні 1920 р. З того часу музей Товариства став окремою установою — Одеський крайовий історично-археологічний музей, який з 1924 р. став державним, а бібліотека Товариства стала бібліотекою музею [7]. Відтоді розпочався новий етап у житті цієї книгозбірні.

Отже, бібліотека Одеського товариства історії і старожитностей стала одним з центрів накопичення книжок на Півдні України. Шляхом обміну, подарунків і купівлі Товариству удалося зібрати досить цінні, іноді унікальні, видання з історії України, Молдови, Росії та багатьох інших країн. Наявність такої потужної книгозбірні, разом з фондами міської публічної і університетської бібліотек, створювали сприятливі умови для розвитку історичної науки на Півдні України і в Одесі зокрема. Завдяки бібліотечній спадщині Товариства сучасні дослідники і сьогодні мають змогу користуватись рідкісними виданнями минулих століть, які цілеспрямовано збирались науковцями Товариства протягом багатьох десятиліть.

Примітки:

1. Устав Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1839. — С. 1-2.
2. Отчет о состоянии и действиях Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1841. — С. 18.
3. Брун Ф. Одесское общество истории и древностей, его Записки и археологические собрания. — Одесса, 1870. — С. 27, 32.
4. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1890 г. по 14 ноября 1891 г. — Одесса, 1892. — С. 21.
5. Рукописи, принадлежащие библиотеке императорского Одесского общества истории и древностей. Выпуск 1: Рукописи церковнославянские и русские, документы и письма. — Одесса, 1910. — 88 с.
6. Маркевич А. Состав императорского Одесского общества истории и древностей в 1839-1902 гг. — Одесса, 1902. — С. 7.
7. Дложевський С. С. Одеський державний історично-археологічний музей. — К., 1927. — С. 3, 10-11.